

**ULUSLARARASI
SEYFUDDÎN ÂMÎDÎ SEMPOZYUMU
BİLDİRİLERİ**

**INTERNATIONAL
CONFERENCE ON SAYF AL-DIN AL-AMIDI PAPERS**

بحوث مؤتمر سيف الدين الآمدي الدولي

EDİTÖRLER

Doç. Dr. Ahmet ERKOL

Yrd. Doç. Dr. Abdurrahman ADAK

Yrd. Doç. Dr. İbrahim BOR

Istanbul 2009

© Eserin Her Türlü Basım Hakkı Anlaşmalı Olarak
Ensar Neşriyat'a Aittir.

ISBN : 978-605-5623-02-9

Kitabın Adı

Uluslararası Seyfuddin Âmidî Sempozyumu Bildirileri

Editörler

Doç. Dr. Ahmet ERKOL
Yrd. Doç. Dr. Abdurrahman ADAK
Yrd. Doç. Dr. İbrahim BOR

Kapak Düzeni

Etik Ajans

Sayfa Düzeni

Utku SÖNMEZ

Baskı-Cilt

Nesil Matbaacılık

1. Basım

Ekim 2009

İletişim

Kızıtaşı Cad. No: 10 Fatih / İstanbul

Tel : (0212) 491 19 03-04 Faks : (0212) 491 19 30

www.ensarneşriyat.com.tr e-mail : ensar@ensarneşriyat.com.tr

ÇAĞINI İYİ OKUYAN BİR FAKİH OLARAK ÂMİDÎ VE SAHABE İÇTİHADİ
KONUSUNDAKİ YAKLAŞIMI

AL-AMIDI AS A GOOD OBSERVOR OF HIS AGE AND HIS APPROACH TO
THE LEGAL REASONINGS BY THE COMPANIONS OF THE PROPHET

الآمدى كفقیه یمن النظر فى عصره وآرائه حول قول الصحابة

Adnan MEMDUHOĞLU*

SUMMARY

AL-AMIDI AS A GOOD OBSERVOR OF HIS AGE AND
HIS APPROACH TO THE LEGAL REASONINGS BY THE
COMPANIONS OF THE PROPHET

Sayf al-Din al-Amidi (d.1233) was an influential jurist of the Shafii school who worked to combine kalam (theology) with existing methods of jurisprudence. He spent his childhood and received in education in Damascus and Baghdad before moving to Egypt at an early age. He grew to fame there and was accused of using heretical, rationalist, methods before eventually returning to Damascus where he would remain until death. His most famous work on Islamic jurisprudence is Al-ihkam fi usul al-ahkam.

* Dr. Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

GİRİŞ

Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kasım) Seyfüddîn Âlî b. Muhammed b. Salim es-Sa'lebî, (D. 551/1156; V. 631/1233) daha çok kelâmcı ve usûl-î fıkıh âlimi olarak temâyüz etmiş ve başta kelâm, usûl-î fıkıh, felsefe, mantık cedel ve hilaf olmak üzere değişik alanlarda yirmiden fazla eser yazmıştır.

Aslında Seyfuddin Âmidî gibi, Âmidî nisbesiyle meşhur daha pek çok ilim insanının bulunduğu bilinen bir husustur. Ancak fıkıhçılar açısından bakıldığında bu isim zikredildiğinde ilk olarak, el-İhkâm adlı meşhur fıkıh usulü eserinin müellifi olan Seyfuddin Âmidî akla gelmektedir.

Günümüzde ister genel hukuk tarihi, ister soyut hukuk düşüncesi, ister kelim ve felsefe ve nihayet Diyarbakır merkezli bir ilim tarihi çalışması bahis mevzuu olunca, hemen hatıra gelecek isimlerin başında, bu bölgeye nispetle Âmidî diye anılan Ebu'l-Hasen Ali b.Ebi Ali gelir.

İslam hukuk tarihinde önemli bir isim olmasına rağmen, malesef bu güne kadar kendisi ile ilgili yeterli düzeyde akademik çalışma yürütülememiş olan Seyfuddin Âmidî'nin ve eserlerinin bu sempozyum vesilesiyle bir nebze daha anlaşılacağını ve bundan sonra bu konuda yapılacak çalışmalara da ışık tutacağını ümit ediyoruz. Sempozyum düzenleme heyetinin buyurdukları gibi "yeni nesillere bu şahsiyeti tanıtmak, Diyarbakır'a ait olan bu değeri ortaya çıkarmak şehrin kültür ve bilimine de önemli katkılar sunacaktır."

Sahabe icthadları konusunda Âmidî'nin yaklaşımını tespit etmenin, hem ilmi ölçülerle geçmişe sağlıklı bir açıdan bakma hem de bugünü ve geleceği bu bilimsel tecrübeyle sağlam temeller üzerine kurma hedefine katkıda bulunacağını ümit ediyoruz. Bu sebeple iş bu tebliğde çağını iyi okuyan bir fakîh olarak Âmidî ve sahabe icthadı konusundaki yaklaşımı üzerinde durulacaktır.

II. ÇAĞINI İYİ OKUYAN BİR FAKİH OLARAK ÂMİDÎ

Değerli misafirler, biz burada öncelikle Seyfuddin el-Âmidî ve ilmi kişiliği ile ilgili kısaca bilgi vermekte yarar görmekteyiz.

Âmidî, İlköğrenimini Artukoğulları döneminde, 551/1156 yılında Diyarbakır havalisinin büyük yerleşim yerlerinden biri ve doğduğu yer olan Âmid'de yaptıktan sonra tahsilini tamamlamak üzere dönemin ilim ve kültür merkezi olan Bağdat'a gitmiştir. Daha sonra Şam'a gidip (1196) dini ve akfî ilimler üzerindeki çalışmalarına orada devam ederek kısa sürede kelâm, felsefe ve fıkıh usulünde devrin en büyük otoriteleri arasında yer almıştır.

Âmed'den (Diyarbakır) Bağdat'a, Şam'dan Mısır'a kadar çeşitli ilim merkezlerinde bitmez tükenmez bir ilim aşkı ve hakikat arayışıyla dolu geçen hayatı boyunca Âmidî, yaşadığı çağı iyi okumuş ve derin muhakeme kabiliyeti sayesinde yazdığı eserlerle ilim camiasında göz ardı edilemeyecek derecede önemli tesirlerde bulunmuştur.

Seyfuddin Âmidî çok yönlü bir şahsiyettir. Âmidî'nin yaşadığı döneme olan etkisini İz b. Abdisselam (v.660/1262) ve İbn Haldun (v. 808) gibi çok sayıda ilim adamı takdirle ifade etmiş ve özellikle araştırma ve tartışma yöntemleri konusunda kendisine çok şey borçlu olduklarını ifade etmişlerdir. İslam akaidi ve fıkıh usûlü alanlarındaki ehliyet ve kabiliyeti ilim erbabınca müsellem olan Âmidî, yaşadığı çağ itibariyle önemli etkileri olduğu gibi, sonraki dönemlerde de düşüncelerine müracaat edilen ve kaynak gösterilen bir âlim olmuştur.

Çeşitli alanlarda eserler vermiş olan Âmidî'nin kaynaklarda zikredilen eserlerini beş grupta toplamak mümkündür:

1. Kelama dair; Ebkarü'l-Efkâr, Gâyetü'l-Merâm fi İlmi'l-Kelâm (bir önceki eserin hulasası mahiyetindedir), el-Me'âhiz ale'l-İmam er-Râzî, Risâletün fi İlmillâh, Menâihu'l-Karâih, el-Livâu'l-Aziz Tezkiretü'l-Melik el-Aziz.

2. Usul-i Fıkha dair; el-İhkâm fi Usulî'l-Ahkâm, Munteha's-Sûl fi İlmi'l-Usûl (bir önceki eserin muhtasarıdır).

3. Felsefeye dair; Dekâiku'l-Hakâik, el-Mubîn fi Elfâzî'l-Hükemâ ve'l-Mutekellimîn, Rumûzu'l-Künûz; Keşfü't-Temvihât fi Şerhi'l-İşârât ve't-Tenbihât, el-Bâhir fi Ulûmî'l-Evâil ve'l-Evâhir.

4. Diyalektiğe dair; Gâyetü'l-Emel fi İlmi'l-Cedel, Şerhu Cedeliş Şerif

5. Hilafiyâta dair; Muhtasarun fi'l-Hilâf, Lübâbu'l-Elbâb.

Âmidî'nin çalışmaları içinde konumuzla alakalı olarak daha çok öne çıkan iki eseri üzerinde bir nebze durmakta yarar görmekteyiz. Bu eserlerden El-İhkâm fi Usûlî'l-Ahkâm, mütekellimîn metoduna göre yazılmış en önemli fıkıh usulü kitaplarından birisidir. Âmidî'nin hayatının son yıllarında yazdığı (625/ 1228) el-İhkâm ile ilgili olarak bazı araştırmacılar bu eserin Kâdî Abdülcebbar'ın el-Umed, Cüveynî'nin el-Burhân, Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin ei-Mutemed ve Gazzâlî'nin el-Müstasfâ adlı eserlerinin mükemmel bir hulasası mahiyetinde olduğunu ifade etmiş olsalar da bu tamamıyla doğru bir tespit değildir.

Ancak burada telhisle, söz konusu eserlerin özümzenerek onlardan yeni bir muhtevanın elde edilmesi ve el-İhkâm'ı, dönemine kadar oluşan

mütekellimîn usulünün müellif tarafından kendisine has bir sistematik ve anlatımla yeniden ifade edildiği bir eser olarak kabul edilmesi kastediliyorsa, o takdirde bu görüşe katılmak mümkündür. Çünkü o devirde fıkıh, usul ve kelâm tartışmalarının canlı şekilde devam ettiği, bu mirasın aktarımında hocaların talebe ilişkisinin önemli olduğu, döneme ait literatürün de bu süreç içindeki mevcut birikimi yansıttığı düşünülürse el-İhkâm'ın kaynakları olarak sadece bu dört eserin gösterilmesi doğru olmayacaktır. Diğer müellifler gibi Âmidî de bir bakıma kendi zamanına kadar teşekkül eden usûl-i fıkıh geleneğine ortak bir kıvam vererek, buna dönemindeki canlı tartışmaları, kendi bakış açısı ve tercihlerini de ekleyerek özgün bir çalışma ortaya koymuştur. Dolayısıyla el-İhkâm'ın oluşmasında hangi kaynağın ne ölçüde katkısının bulunduğunu söylemek hayli güç olmaktadır.

Mütekellimîn metoduyla yazılmış olan usul-i fıkıh ve kelama dair eserlerde Aristo'nun tümdengelim mantığının içerik bakımından olmasa bile eserlerin kurgusu yönüyle tesir ettiğini, bu tesirin etkisiyle usûl ilminin biçimsel yapılanmasının Cüveynî ve öğrencisi Gazzâlî'de iyice belirgin hale geldiğini ve Âmidî ile de büyük oranda tamamlandığını söyleyebiliriz.

El-İhkâm "kaide" adı verilen dört bölümden oluşur. Birinci bölümde ileride ele alınacak fıkıh usulü konularının daha iyi kavranabilmesi için kelâm, dil ve usulle ilgili temel terim ve kavramların tanıtımı yapılır, şer'î hüküm konusu incelenir. Eserin yaklaşık dörtte üçünü kapsayan ikinci bölümde şer'î delil konusu ele alınmıştır. Âmidî kitap, sünnet, icmâ, kıyas ve istidlal şeklinde beş şer'î delilin bulunduğunu, bunlardan ilk üçünün asıl, diğer ikisinin onlara tâbi delil olduğunu ifade eder. Eserin üçüncü bölümünde ictihad ve taklid, fetva ve müftü konusu, dördüncü bölümde ise tearuz ve tercih konuları ele alınır.

Eserinde bab, kısım, mesele, nevi ve fasıl alt başlıkları kullanarak önce o konudaki kuralları verip tartışmanın oturacağı teorik çerçeveyi çizen Âmidî, ardından fer'î meselelere ve örneklendirmelere geçer. Çeşitli ekollerin usûl ile ilgili görüşlerini ayrı ayrı belirtip, diyalektik bir metotla onların münakaşasını yapar, değişik ihtimalleri tartışır, katıldığı görüşü ve kendi tercihini belirtmeyi de genelde ihmal etmez. Onun mütekeîlimîn ekolünün genel çizgisine uygun düşen bu üslûbunda ayrıca felsefe, mantık ve cedel ilimlerine olan vukufunun da payı vardır. Usulde ayrıntı sayılabilecek meselelerde sadece uzmanlarının anlayabileceği özet bilgiler vermekle yetinirken, temel meselelerde sayfalar süren tartışmalara girmesinden dolayı eserde temas edilme-

miş usul konuları neredeyse yok gibidir. Usulün bütün meselelerini planlı bir şekilde kapsamayı açısından eserin mütekeîlimîn usulünün olgunluk aşamasını temsil ettiği söylenebilir. Bu dönemden itibaren daha muhtasar usul kitaplarının yazılmaya başlanması, fukaha ve mütekellimîn metotlarını birleştirmeye yönelik eserlerin telifine, şerh ve haşiye çalışmalarına ağırlık verilmesi, mütekellimîn usulünün gelişim sürecinde el-İhkâm'ın önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

Âmidî bizzat kendisi bu eserini Münthe's-sûl fî İlmi'l-Usûl adıyla çok güzel bir şekilde ihtisar etmiştir.

Âmidî'nin bu her iki eseri, Kur'an ve sahih sünneti referans alan, Müslüman toplumun geçmişinden intikal eden ilim mirasını değerlendirebilen, ferdi ve toplumsal alanda yaşanan ve sürekli değişen hayatı yorumlamaya ve karşılaşılan meselelere çözüm üretebilmeye imkân hazırlayacak metodolojiyi sunmaya çalışan önemli eserler olduğunu söyleyebiliriz.

Bunlardan el-İhkâm fî Usûli'l-ahkâm isimli eser tafsilatlı bilgilere yer veren, ayrıca bu ilmin mütehassıslarının ancak istifade edebilecekleri derinlikte geniş ve kapsamlı bir eserken, Münthe's-Sûl fî İlmi'l-Usûl adlı muhtasar çalışma ise bu alanın müptedilerine temel bilgilenmeyi kazandıracak şekilde "fıkıh usûlüne giriş" (İslam hukuk metodolojisine giriş) kitabı olma özelliğiyle dikkat çekmektedir. Her iki eseri ile de Âmidî, pratik hukuk çözümlemelerinden bağımsız olarak soyut ve akli temellendirmeye dayalı hukuk yöntemine önemli katkılarda bulunmuştur. Âmidînin eserlerinde ulaştığı olduğu bu başarısının arkasında, önce doğduğu topraklarda, ardından gençlik yıllarında gittiği Bağdat ve takiben Şam'da aldığı temel İslami alt yapı ile birlikte özellikle son iki merkezde edindiği felsefe ve mantık birikimi sayesinde yaşadığı çağı iyi okuma ve değerlendirme kabiliyetinin yattığını söyleyebiliriz.

Âmidî, hiç kuşkusuz doğulu-batılı birçok araştırmacı tarafından bir "Müslüman ilmi" olarak nitelenen ve hüküm çıkarma kaynakları, yöntemleri ve felsefesini inceleyen fıkıh usulü ilminin zirve bilginlerinden birisidir. O, eserlerinde usûl konularını fûrû'dan tecrit edip akli istidlal yolunu seçen ve mezhepleri tahkike önem veren bir usulcü olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada aklımıza takılan bir hususa da değinmek istiyoruz. Mütekellimin ekolüne göre usûl eseri yazmış olan Cüveynî ve Gazali gibi meşhur fakihlerin aynı zamanda fûrû' alanında da eser yazdıklarını görmekteyiz. Bu alanda Âmidî acaba neden herhangi bir eser telif etmemiştir? Bu arada eser telif etmiş ve bu eserin günümüze kadar ulaşmamış olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

Âmidî, hukuk ekolleri arasındaki farklılıkları tartışmaya dair olarak kendine özgü bir hilaf yani cedel yöntemi de geliştirmiş polemik, diyalektik ustası bir şahsiyettir. Ayrıca O, İslâm dünyasına asırlarca hâkim olan felsefi kelâm anlayışının da öncüleri arasında yer almış, kemalâtın ancak akli ilimlere tam manasıyla vâkif olmak suretiyle elde edileceğini savunmuştur. Şer'î hükümlerin tafsili delillerden çıkarılmasını mümkün kılan kaideleri ve icmali delilleri öğreten bir ilim olan fıkıh usulü (İslam Hukuk Metodolojisi), Âmidî'nin en fazla emek ve ürün verdiği alanlardan biridir. O, kendisinden önceki âlimlerden tevarüs ettiği birikime dayanarak tespit ve teklifleriyle bu ilmin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Âmidî, hukukun temel olarak insanüstü yani ilahi bir iradeye dayandığını kabul eder. Fakat bu iradenin akıl ile kavranabilir ve gerçekleştirilebilir keyfiyette bulunması sebebi ile müctehitlerin yani beşerin çabaları ile sosyal hayatı düzenlediğini de söyler.

Âmidî, bir taraftan Hambeli Ali b. Meni ve Şafii Ebu'l-Kasım b. Fadlan gibi döneminin büyük fıkıh ustalarından ve hadis âlimi İbn Şatil'den dersler okurken, diğer taraftan Yahudi ve Hıristiyanlardan da mantık ve felsefe dersleri almıştır. Bu eğitimle birlikte teorik düşünmeye yönelik kabiliyeti onu akli ilimlerde kendi zamanının önde gelen isimleri arasına sokmuştur.. Ancak Âmidî'nin felsefe ile bu denli uğraşmasını yadırgayanlar onu, önce Şam'da daha sonra da Mısır'da inanç bozukluğu ile itham etmişlerdir. Mısır'da iken, ölümü hak ettiğine dair raporlar tanzim edilmesi üzerine gizlice ordan ayrılmak zorunda kalarak tekrar Şam'a dönmüş, ancak burada da Aziziye Medresesi'ndeki hocalığı yine benzer suçlamalarla sona erdirilmiştir.

Müdakkik bir âlim, kuvvetli bir hatip ve iyi bir müderris olan Seyfuddin Âmidî, hayatı boyunca doğduğu ve ilk eğitimini aldığı Diyarbakır'a hasretle özlem duymuş, ömrünün uzlet içinde geçen son dönemlerinde memleketine dönmek istediye de içinde bulunduğu zor şartlar buna izin vermemiştir. Âmidî, ömrünün son zamanlarında evine çekilip münzevi bir halde yaşamıştır. 4 Safer 631 (9 Kasım 1233) tarihinde vefat etmiş ve Şam'daki Cebel-i Kâsiyûn Kabristanına defnedilmiştir.

Şimdi üzerinde duracağımız konu ise, tebliğimizde ikinci kısmı teşkil eden ve Âmidî'nin olgunluk dönemi eseri sayılan El-İhkâm ve onun muhtasarı olan Münthehe's-Sûl adlı eserleri özelinde, bu büyük âlimin sahabe ictihadı konusundaki yaklaşımıdır.

II. ÂMİDÎ'NİN SAHABE İCTİHADI KONUSUNDAKİ YAKLAŞIMI

Âmidî'ye göre sahabe ictihadı konusuna geçmeden önce Âmidî'nin ve diğer usulcülerin sahabe ve ictihad kavramlarından ne kastettiklerine ve sahabe ictihadlarına kaynak ve örneklik teşkil eden Hz. Peygamber'in ictihadı meselesine kısaca değinmemiz yerinde olacaktır.

Genel olarak fıkıh usulcülerini Hz. Peygamber'e yetişip ona iman etmiş ve örfen arkadaş denebilecek bir süre onunla birlikte bulunmuş kimseye sahâbî denilebileceği kanaatindedirler. Onlar, Hz. Peygamberi bir defa görmekle sahâbî olunamayacağı, ancak kişinin uzun bir sohbet dönemini Hz. Peygamber'le müslüman olarak geçirdiğinde sahâbî olabileceği görüşündedirler. Gerek Hz. Peygamberden, gerekse sahabeden gelen rivayetlere baktığımızda da, sohbet ile daha çok dostluğu, arkadaşlığı, uzun süre beraberce yaşamayı kastettikleri anlaşılmaktadır.

Âmidî'ye gelince o, sahabi tarifinde Ahmet b. Hambel ve bazı usulcülerin görüşüne katılarak bir kimsenin Rasulullah'a yetişip onu görmesi ve iman etmiş olmasının yeterli olacağını ifade etmektedir. Böyle bir kimsenin Rasulullah ile musahabeti/arkadaşlığı uzun olmasa da veya ondan herhangi bir rivayette bulunmuş olmasa dahi, yine bu kimsenin sahabi sayılacağı kanaatindedir. Sahabenin tümünün adaleti konusuna gelince Âmidî'ye göre bu hususta ittifak hâsil olmuştur.

"İctihad" kavramı ise, İslâm Hukuk Sistemi içinde asırlar boyunca bilhassa kapsam bakımından mefhum değişiklikleri geçirmiş ve bu mefhumu parça parça anlatan veya değişik kelimelerle ifade eden bazı istihlaklar kullanılmıştır. Kıyas, re'y, istidlal, istinbat, fıkıh gibi yakın içeriklere sahip kavramlarla birlikte ictihad, nasların lafız, mâna ve bilinçli boşluklarında gizli şer'î-amelî ahkâmı ortaya çıkarmaya yönelik beşerî çabayı ifade eder. İctihad tabiriyle bazan aynı, bazan da farklı mâna ve mefhumları ifade etmek için kullanılmış bu kavramların mahiyetleri ve ictihad ile münasebetlerinin bilinmesi önem arz etmektedir.

Hız. Peygamber'in ardından sahabe ve tabiin dönemlerinde, bir akıl yürütme yöntemi olarak re'y ictihadı kullanılmıştır. Irak ve Hicaz fıkıh ekollerinin istihsan ve istislâh anlayışıyla zenginleştiği, ancak bu gelişmenin aynı zamanda naslardan sapma kaygılarına da güç vermesi sebebiyle İmam Şafî tarafından sistematik hale getirilmeye ve böylece sınırlandırılmaya çalışıldığı ayrıca çoğu yerde ictihadın istidlal, kıyas ve istinbat ile eş anlamlı olarak kullanıldığı da bilinen bir husustur.

Eserlerinde ictihad ve müctehid konusu üzerinde ısrarla duran Âmidî, şer'î hükümlerin elde edilmesi yolunda vargücüyle cehd etme, gayret sarfetme alamında kullandığı ictihadın, İslâm fıkhnın en hayati organlarından biri olduğu kanaatindedir. Zira ictihad, İslâm fıkhnın statikleşmesini ve gelişmelerin gerisinde kalmasını önleyen; zaman, durum ve ihtiyaçlar doğrultusunda fıkha dinamizm kazandıran bir çaba ve faaliyeti ifade etmektedir.

Kur'an'da geçen bazı ifadelerin ictihada işaret ettiğine dair, diğer bazı usûlcüler gibi Âmidî'nin de verdiği çok sayıda örnekler vardır. Enbiya sure-sindeki 78. ve 79. âyetlerle ilgili olarak şöyle denilmektedir. Dâvud ve Süleyman (a.s.) zamanında, bir adamın davarları bir başka adamın ekinine girer, ekini telef ederler. Her iki adam Hz. Dâvud ve Hz. Süleyman'ın huzurunda davalanırlar. Hz. Dâvud koyun sahibinin koyunlarını tarla sahibine vermesine hükmeder. Hz. Süleyman ise, koyun sahibinin tarlayı sürüp ekerek eski haline getirinceye kadar koyunlarını tarla sahibine vermesini, tarla sahibinin de koyunlardan faydalanmasını, tarla eski haline gelince de koyunları tekrar eski sahiplerinin almasına hükmeder. Hz. Dâvud, oğlunun bu çözümünü beğenir, kendi görüşünden vazgeçer. Allah Teâlâ bu olayda, Süleyman(a.s.)'ın verdiği hüküm için; "biz onu Süleyman'a fehmettirdik," buyurmuştur. Âmidî burada "fehm ile elde edilen ancak ictihad ile elde edilen hükümdür. Hz. Süleyman'ın hükmü vahiyle olsaydı, 'fehm' kelimesi kullanılmazdı" demektedir.

Hz. Peygamber (sav)'in şer'î konularda ictihad edip etmediği hususu usulcüler arasında tartışma konusu olmuş, Âmidî de bu mevzuya geniş yer vermiştir. Âmidî'nin de yer aldığı bazı mütekellimin usûlcüler Hz. Peygamber'in ictihadla hüküm ve amel ettiğini bu konudaki imkân ve cevazın âyet ve hadislerle dayandığını söylemişler ve Rasûlullah'ın yaptığı ictihadların da bu görüşü ispatladığını ifade etmişlerdir.

Âmidî, Hz. Peygamber'in ictihadının aklen câiz, naklen sabit olduğunu savunur. Ancak Hz. Peygamber'in yaptığı ictihadlarda hataya düşmesi durumunda vahiy ile hatasının doğrulanması ve düzeltilmesi söz konusuydu. Hz. Peygamber'in ictihadının diğer müctehidlerin ictihadlarından ayrılan tarafı da bu olmaktadır.

Hz. Peygamber (sav)'in ictihadının aklen câiz, naklen sabit olduğunu vurguladıktan sonra Âmidî, bir taraftan bu konudaki muarızların görüşlerini akli istidlallerle çürütmeye, diğer taraftan kendisinin de katıldığı cumhurun görüşünü çok sayıda âyet ve hadisi delil getirmek suretiyle ispat etmeye çalışır.

Âmidî, Allah Tealanın her akıl sahibini şu ayetle ictihad etmeye davet ettiğini ifade eder: “Ey akıl sahipleri! İbret alın.” O, bu ayeti kerimede Allah Teâlâ’nın bütün akıl sahiplerine düşünmeyi emrettiğini, bu konuda akıl sahiplerinden en akıllısı olan Hz. Peygamber’in de bu emrin muhatapları içinde yer aldığını söyleyerek bu kanaatini şu ayetlerle de desteklemeye ve kanıtlamaya çalışır. “Biz sana kitabı gerçek ile indirdik ki, insanlar arasında Allah’ın sana gösterdiği biçimde hüküm veresin...” Burada “Allah’ın sana gösterdiğine göre hükmedesin diye...” ifadesi “hakkı içeren kitabı indirme”nin gerekçesini açıklamaktadır. Kitabın hakkı içermesi, gerçekleri, olanı ve olması gerekeni bildirmesi, “usul öğretme, genel ve özel hükümler koyma, bilgiler verme” şeklinde gerçekleşmektedir. “Allah’ın öncelikle Peygamberine, sonra da onun aracılığı ile insanlara gerçeği öğretmesi” birinci derecede bu şekilde (Kur’an vahyi ile) olmaktadır. İkinci derecede gerçeğin kaynağı, içinde ictihada dayalı hükümlerin de bulunduğu ve Hz. Peygamber’in bütün tasarruflarının ilâhî kontrol altında bulunması bakımından önem arzeden sünnettir.

Hz.Peygamber’in Kur’an’daki küllî/genel kuralları cüzî/özel meselelere tatbik etme hususunda hata etmesi mümkün değildir. Belli bir olay ve dava-ya, yani yargılama ve hüküm verme alanına gelince burada Hz. Peygamber de objektif verilere, ispat delillerine dayanmak durumundadır.

Hz. Peygamber’in ictihadla hükmetmesinin caiz olmadığı görüşüyle ilgili olarak bu ayeti delil gösterenlerin delillendirmesi ise, Âmidî’ye göre tutarlı değildir. Çünkü onun ictihadla hükmettiği, hatta bazan yanıldığı ve Allah tarafından hatasının düzeltildiği sağlam delillerle sabittir. O’nun “Allah’ın gösterdiği ile hükmetmesi” hem özel ve genel konulu naslarla hükmetmesini hem de ictihad ile hükmetmesi anlamına gelmektedir.

“Yapacağın işler konusunda onlara danış!” Âmidî bu ayetle ilgili olarak da danışmanın yalnız ictihadi konularda olabileceğini, vahiy yoluyla hükmedilen konularda olmayacağını ifade eder. O, ictihad konusunun sadece Hz. Peygamber’e ait bir husus olmadığını diğer peygamberler’in de ictihad yaptığını söyleyerek buna yukarıda bahsi geçen “biz onu Süleyman’a fehmettik,” ayetini delil getirir.

İctihad üzerinde dururken taklit konusuna da değinen Âmidî, bir âlimin diğer âlimi taklit edemeyeceğini, bu âlim ister kendisinden daha âlim olsun ister olmasın bunun fark etmeyeceğini ifade eder. Ona göre Allah Teâlâ’nın varlığı konusunda akıl yürütmek vaciptir. Taklitçilik ise bu vacibi terk etme sebebi ile caiz değildir. Taklitçilik yapan topluluğu yeren şu ayet-i kerime

taklidin caiz olmadığını ortaya koymaktadır. “Babalarımızı bir din üzerine bulduk, biz de onların izlerine uyarız, derlerdi.” Âmidî, “Bilmiyorsanız bilenlere sorunuz!” ayetinde geçen kimselerin ilim sahibi olmayan avamdan kimseler olduklarını ifade ederek buradan alimin alimi taklit edebileceği anlamının çıkmayacağını vurgular. Aksi halde Allah Telala'nın “İbret alın” emri, Resulullah'ın “Çalışın” teşviki ve ictihatta bulunma emri terkedilmiş olacaktır.

Bundan sonra Âmidî, Hz. Peygamber hayattayken ve vefatından sonraki dönemlerde sahabenin ictihad edip etmediği konusu üzerinde durur.

A. SAHABENİN İCTİHAD EDİP ETMEDİĞİ MESELESİ

Âmidî'ye göre İslam âlimleri, Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahabenin ictihadının cevazı konusunda ittifak ederlerken, O henüz hayattayken böyle bir ictihadın cevazı konusunda ise ihtilaf etmişlerdir.

1. Hz. Peygamber Hayattayken Sahabenin İctihadi

Hz. Peygamber henüz hayattayken sahabenin ictihad edip etmediği konusunda İslam Hukukçuları arasındaki ihtilafın başlıca sebebi, bu dönemde meselelerin hükmünü vahiy ile öğrenme kudretinin ve imkânının olmasıdır. Bundan dolayı bazıları Hz. Peygamber'in sağlığında kendisine danışma imkânı bulunduğu için ictihad yapılmasının caiz olmadığı görüşündedir. Âmidî bu konuda, Hz. Peygamber'in gıyabında böyle bir gerekçeyi ileri sürmenin doğru olmayacağını, Hz. Peygamber'in huzurunda yapılan ictihadların da zaten onun izni ve onayı şartına bağlı olduğunu ifade eder. Âlimlerin çoğunluğu, bu dönemde ictihadın aklen mümkün olduğu ve vuku bulunduğu görüşündedir.

Hz. Peygamber'in sağlığında sahabenin ictihadını aklen mümkün görmekle birlikte fukaha, bu ictihadın fiilen gerçekleşip gerçekleşmediği hususunda da farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bazı usûlcüler, sahabenin Hz. Peygamber'in meclisinden uzakta bulunduğu zaman ancak böyle bir ictihattan sözedilebileceğini söylerken, bir kısım usûlcüler bu konuda tavakkuf etmiş, diğer bazıları ise bunun her iki durumda da caiz ve vâki olduğunu söylemişlerdir. Âmidî'ye göre aklen caiz, sem'an vâki olan bu son görüş muhtâr olan görüştür. Anca usulcülerin çoğunluğu, Hz. Peygamber'in yanında sahabenin ictihad etmesini mümkün görmekle birlikte bunu O'nun açıkça izin vermesi şartına bağlamışlardır.

Âmidî kendisinin de içinde yer aldığı cumhurun görüşünü ispatlama sadedinde, Hz. Peygamber'in huzurunda ve gıyabında sahabenin yaptığı icthatlara bazı örnekler verir.

Ebû-Katâde (v. 54/674) bir savaş esnasında müşriklerden birini öldürmüş, fakat onun eşyasını bir başkası almıştı. Savaş esnasında katledilen düşmanın eşyası öldüren gazîye ait olduğu için Ebû-Katâde bu eşyayı talep etmişti. Hz. Peygamber'in huzurunda Hz. Ebûbekir eşyayı alan adama: "Allah ve Resûl'ü yolunda kendini ölüme atarak, aslanlar gibi savaşan bir kimsenin eşyasını sana vermeyiz" dedi. Hz. Peygamber (sav), "Doğru söyledi, fetvasında doğru söyledi" diyerek Hz. Ebûbekir'i tasvip etmiştir.

Hz. Ebûbekir bu olayda, Hz. Peygamber (sav) 'in huzurunda kendi re'yi ve icthadıyla kanaatini ifade etmiştir. Üstelik Hz. Peygamber (sav)'den izin almadan bu icthatta bulunmuştur. Bu örnekten şöyle bir netice de elde edilebilir. Hz. Ebûbekir gibi dinin ruhunu kavramış bir sahabi Hz. Peygamber'in huzurunda böyle davranabiliyor ve re'yini ifade etmekten geri durmuyorsa, daha başka ehliyet sahibi sahabilerin de gerektiği durumlarda görüş beyan etmelerinde bir sakınca olmayacaktır. Nitekim başka zamanlarda Hz. Ömer'in de Hz. Peygamber(sav)'in huzurunda görüşlerini belirtmekten kaçınmadığına dair örnekler hayli fazladır.

Hz. Peygamber (sav), Amr İbnü'l-As ve Ukbe b. Âmir'e iki hasım arasındaki bir davada hükmetmelerini emretmiş ve "şayet isabet ederseniz size on sevap, hata ederseniz bir sevap vardır" buyurmuştur. Onlar da bu emre uyarak görüşlerini ifade etmişlerdir. Bu örnek de Hz. Peygamber'in, ashabından bu işe ehliyetli gördüklerini, kendi huzurunda icthada teşvik ettiğini göstermektedir.

Kurayza Yahudileri yaptıkları ihanetten dolayı kuşatılmış ve toptan esir alınmışlardı. Hz. Peygamber (sav)'in kendileri hakkında adil davranmayacağı kanaatinde olduklarından, Sa'd b. Muaz'ın kendileri hakkında hükmetmesini istemişler, Rasulullah da onların bu teklifini kabul etmişti. Sa'd b. Muaz, Kurayza Yahudileri hakkında, kadın ve çocukların esir edilmesi, eli silah tutan erkeklerin de öldürülmesi şeklinde hükmedince Hz. Peygamber (sav) Sa'd'a, "Onlar hakkında Allah'ın istediği şekilde hükmettin" buyurmuştur.

Âmidî, Muaz b. Cebel ve Attab b. Esed'in Yemen'e kadı olarak tayin edilmeleleriyle ilgili kıssanın da, sahabenin Hz. Peygamber'in meclisinden uzakta buldukları zamanlardaki icthadına delil olduğunu ifade eder. Hz. Peygamber (sav) zamanında, öğretmenlik, emirlik, savaş gibi çeşitli vesilelerle kendisinden

ayrı bulunan ashab, önlerine çıkan meselelerle ilgili olarak Kitap ve Sünnetten açık delil bulamadıkları zaman tereddüt etmeden ictihatta bulunmuşlardır.

Yukarıda verilen açıklama ve örneklerden de anlaşıldığı üzere, Amidî'ye göre Hz. Peygamber (sav) zamanında sahabe ictihad etmiştir. Ancak Rasullah henüz hayatta olduğu için, bu ictihadların O'nun onayına bağlı olduğu hususu, âlimlerin çoğu tarafından kabul edilmiştir.

2. Hz. Peygamber'in Vefatından Sonra Sahabenin İctihadı

Âmidî'ye göre sahabe, Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra da tıpkı O hayattayken huzur ve gıyabında yaptıkları gibi ictihad faaliyetlerine devam etmişlerdir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonraki sahabe döneminde fetihler neticesinde İslam coğrafyası genişleyince, Müslümanlar bir takım yeni hadiseler ile ve muhtelif örf-âdet, kültür ve kendilerine has alışkanlıkları bulunan milletlerle karşı karşıya geldiler. Hz. Peygamber'in vefatının hemen ardından karşılaşılan bu yeni meseleler sahabeyi ictihad etmeye sevk etmiştir. Zaten Muâz hadisi diye bilinen meşhur hadiste de Muâz b. Cebel, Kitap ve Sünnette hükümünü açıkça bulamadığı konularda re'yi ile hüküm vereceğini söylemiş ve Resûl-i Ekrem hoşnutluğunu ifade ederek bunu onaylamıştır.

Sahabe, Kitap ve Sünnette hükmü açıklanmayan meselelerin hükümlerini, nassların ışığı altında çıkarmak suretiyle re'y ictihadında bulunuyorlardı. Kaynak/delil hiyerarşisi açısından sahabe ictihadlarında, ilk sırada Kitap ve Sünnet nassları yer almaktadır. İkinci olarak içlerindeki müctehid sahabilerin ittifak ettikleri ve icma dediğimiz konuları kendilerine ulaşırsa, muayyen bir meseledeki bu icmayı esas almışlardır. Bundan sonra da benzer konular arasında sahih kıyaslamalara yer vermişlerdir. Onlar, re'y, ictihad ve kıyas gibi bazı fıkıh usûlü kavramlarını bizzat kullanırlarken, istihân, mesâlihi mürsele, ıstishâb ve sedd-i zerâî gibi kavramları ise, ismen olmasa da içerik olarak kullanmışlardır. Âmidî, ıstishâb konusunu istidlâl başlığı altında ele alır. Ancak istihân ve mesâlihi mürseleyi delil olarak kabul etmez. O, bu tür uygulamaları daha çok kıyas veya istidlâl başlığı altında ele alıp incelemektedir.

Sahabe sonrası dönemlerde izlenen metodların ve sonradan oluşmaya başlayan belirli ictihad anlayışlarının sahabe döneminde teorik olarak tamamen oluştuğunu söyleyemeyiz. Bununla birlikte müctehid sahabilerin farklı eğilimler ve bazı tercihleriyle yaptıkları ictihadlarında izledikleri, teorik olmasa da içerik olarak varlığını kabul ettiğimiz usûller, bizim onları sonradan

bu alanda yapılmış olan teorik çalışmaların da bir ön aşaması şeklinde görmemize imkan tanımaktadır. Nitekim yaptıkları ictehadlarla fıkıh usulü ilmi açısından büyük bir serveti miras olarak bırakmış olan sahabenin bu çabalarının, fıkıhın gelişiminde, onlardan sonraki fukaha açısından kaynaklık teşkil ettiği de bilinen bir husustur.

Âmidî'nin eserlerinde yer verdiği ictehad örneklerini incelediğimizde, sahabenin yaptıkları ictehadlarda, İslâm Hukuku'nun amaçları diyebileceğimiz zaruriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât esaslarını göz önünde bulundurmış olduklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Diğer taraftan İslâm Hukuku'ndaki belli olaylar karşısında hukukun amacını gerçekleştirmede esas alınacak anlayış ve temel tavrı simgeleyen vecizeler anlamındaki genel prensiplerin de içerik olarak bu ictehadlarda gözetildiğini ifade edebiliriz.

B. SAHABİ KAVLİNİN HÜCCETLİĞİ MESELESİ

Sahâbe ictehadları, hukuki değeri ve daha sonraki dönemlere uzanan kalıcı tesirleri sebebiyle fıkıh literatüründe ayrı bir önemi haiz olmuştur. İslam Hukukçuları tarih boyunca hüküm verirken, sahâbeden nakledilen fetvalara özel bir önem atfetmişler ve tümüyle sahâbî görüşlerinin dışına çıkmamaya itina göstermişlerdir. Bununla birlikte sahâbeden intikal eden fetvaların ve onların fikhî görüşlerinin şer'î bir delil sayılıp sayılmayacağı fakihler arasında tartışma konusu olmuştur. Bu konuyu iki başlık altında (mesele) ele alan ve fakihler arasındaki tartışmalara yer veren Âmidî en sonunda kendi görüş ve tercihlerini sıralar.

İçtihadı mecal olmayan hususlarda sahabi kavlinin (görüşünün) delil olarak alınmasında âlimlerin ittifakı vardır. Hz. Peygamber'den işittiği veya gördüğünü içermesi varsayımına dayandırılması halinde sahabi kavli, sünnet kapsamında değerlendirilmiş olur. Yine sahabenin görüşleri ittifak hâsıl olan icma ile sonuçlanmışsa bu durumda bağlayıcıdır. Ancak bu, sahabi kavli olduğu için değil icma olduğu için bağlayıcı olmaktadır. Sahabenin görüşleri ferdi ictehadlara dayanırsa, o zaman da herhangi bir sahâbînin görüşü, kendisi gibi başka bir sahâbî hakkında ilzam edici bir hüccet sayılmaz. Nitekim kaynaklarda sahabenin fikhî meselelerde kendi aralarında ihtilaf ettiklerini, fakat hiçbirinin diğerini kendi görüşünü benimsemeye mecbur kılmadığını görüyoruz.

Âmidî'ye göre sahabenin bizat kendisinin yaptığı ictehadı anlamında alınması halinde sahabe kavli/mezhebi, teorik olarak diğer ictehadlara üstün

tutulması gereken bir delil olmamaktadır. Aynı şekilde ictihadla söylenmiş bir sahabe kavlinin bir başka sahabe kavline karşı hüccet olmayacağına da ihtilaf yoktur. Çünkü sahabe pek çok meselede ihtilaf etmişlerdir. Birisinin sözü diğerine karşı hüccet olsaydı aralarında bu farklı görüşler meydana gelmezdi. Âlimlerin ihtilafı, sahabenin sırf ictihadıyla verdiği fetvaların şer'î hüccet sayılıp sayılmayacağı, diğer bir ifadeyle sahabe görüşünün sonraki devirlerde yaşayan müctehidler bağlayıp bağlamadığındadır. Âmidî, sahabi kavli ile amel edip etmeme hususunda şu fıkhî görüşlere yer verir:

1. Eş'arîler, Mu'tezile, iki görüşündenden birine göre Şafî ve bir rivayete göre Ahmed b. Hambel'e ait olan görüşe göre sahabi kavli mutlak olarak hüccet değildir. Bu görüşü ayrıca Kerhî, Gazâlî, İbn Hâcib, Beyzâvî, Şevkânî gibi bilginler de savunmuşlardır. Onlara göre sahâbî de bir insandır, hata edebilir. Dolayısı ile bunların her görüşü hüccet kabul edilemez.
2. Mâlik b.Enes, Ebubekir er-Râzi, Ebu Hanife ashabından Berzeî, ikinci bir kavle göre Şafî ve bir rivayete göre de Ahmed b. Hambel'e ait olan görüşe göre ise sahabi kavli şer'î bir delildir ve kıyasa takaddüm ettirilir. Pezdevî, Serahsî, Ebü Bekir el-Cassâs ve Hanefilerden diğer bir grub müctehid de bu görüşü kabul etmektedir.
3. Bir gurub fakihe göre sahâbî kavli kıyasa muhalif olursa hüccettir, aksi takdirde hüccet değildir.
4. Diğer bir gurup ise, ilk iki halifenin yani Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in görüşlerinin hüccet olduğunu, öteklerin görüşlerinin hüccet olamayacağını savunmuşlardır.

Âmidî bu görüşleri sıraladıktan sonra "muhtar olan görüş şudur" diyerek kendi tercihini ortaya koyar. Ona göre sahabi kavli mutlak manada hüccet değildir.

Daha sonra bu konudaki farklı görüşlerin ileri sürdükleri delilleri zikreden Amidi, bir taraftan karşıt görüş sahiplerinin ileri sürdükleri delilleri tartışarak çürütmeye çalışırken, diğer taraftan da kendi görüşünü akli ve nakli delillerle ispat etmeye çalışır.

Sahabi kavlinin şer'î bir hüccet olduğunu kabul eden âlimlere göre bir müctehid, Kitap, Sünnet ve icmâda meselenin hükmünü bulamazsa Sahâbînin görüşünü benimsemek zorundadır. Sahabe ihtilaf etmiş ise, Sahabenin görüşleri arasından birini ihtiyar etmek mecburiyetindedir.

Bu görüş sahipleri şunu ileri sürerler: Sahâbînin içtihadında doğruluk ihtimali gayet fazladır ve hatâ ihtimâli gayet azdır. Çünkü Sahâbe, Kur'ânın (yeryüzüne) indiği devri müşahede etmiş, hüküm koymanın (teşriin) hikmetlerine vâkif olmuş, Kuran âyet ve sûrelerinin iniş sebeplerini anlamış, Hz. Peygamber'le uzun müddet arkadaşlık etmiş ve bu da onları Şeriatin manaları ve maksatları hususunda zevk sahibi kılmıştır. Sahabe, Kur'an'ın nuzulüne ve Hz. Peygamberin siretine, hal ve davranışlarına bizzat şahitlik etmelerinin kazandırdığı meleke ile icthad etmiş, fetva vermişlerdir. Hâlbuki onların bu özellikleri başka bir müctehidde bulunmaz. Bu sebeple onların sözü diğer müctehidlere nisbetle râcih olur dolayısıyla onunla amel edilir.

Buna karşılık sahabi kavlinin şer'î bir hüccet olmadığı, dolayısıyla herhangi bir müctehidin sahâbî görüşünü benimseme mecburiyetinden söz edilemeyeceği, şer'î delilin icabı neyse onu benimsemesi lazım geldiği görüşünü savunan Âmidî, muhalif görüş sahiplerinin ileri sürdükleri delilleri tek tek ele alarak onları çürütmeye çalışır: Müctehid alimler, Kitap ve Sünnet ile ikisinin nasslarının delil olarak onları irşâd ettikleri şeye uymakla mükelleftirler. Sahâbî görüşü bunlardan biri değildir. Re'y ile icthad, hatalı da olabilir; doğru da olabilir. Bu hususda Sahâbînin hatalı olma ihtimâli daha az ise de, Sahâbî ile diğer insanlar arasında fark yoktur. O halde sahâbî görüşü ilzâmî bir hüccet olamaz.

Buradan şu anlaşılıyor ki sahabi kavli bir içtihadı diğerine tercih etme hususunda tercih sebebi olabilir. Ancak Kitap ve Sünnet gibi kendisiyle amel edilmesi farz olan şer'î bir hüccet sayılmaz. Nitekim tatbikata baktığımızda, tabînin ferdî icthadlarında sahabeye muhalefet ettiğini görebiliyoruz. Hâlbuki sahabe mezhebi hüccet olmuş olsaydı, tabînin de ona uyması vacib olurdu. Ancak Âmidî'ye göre sahabi kavlinin hüccet olmamasının sebebi bu gibi hususlardan ziyade Allah Teâla'nın âyetteki "fe'tebirû" emridir. Çünkü buradaki "i'tibar" dan kasıt, kıyas anlamındaki icthaddır. Bu da sahabi mezhebini mutlaka bilmeye ve kıyası terk etmeye münafi bir durum olmaktadır.

Sahabi görüşüne diğer müctehid sahabiler, tâbiin müctehidleri ve onlardan sonraki müctehidlerin ittiba etmelerinin vacib olmadığı sabit olunca, bu sefer de başkasının bunu taklit etmesinin caiz olup olmadığı meselesi üzerinde duran Amidi, avam halkın taklit edebileceğini, ulema içinse bunun caiz olmadığını savunur.

SONUÇ

Âmidî, Diyarbakır'ın yetiştirdiği ve fıkıh usulü, hukuk felsefesi ve hilaf ilmi alanlarında özgün fikirleri ile damgasını vurmuş değerli bir bilim adamı ve bilim tarihinde ayrıcalıklı, seçkin ve çok yönlü bir hukukçu şahsiyet olarak anılmak durumundadır. Bugün gerek İslam hukuk metodolojisi, gerekse İslam hukukunun fûru' meseleleri ile normatif düzenlemede bulunma teknikleri alanında araştırma yapan her hukukçunun mutlaka müracaat etmesi gereken bir hazine olarak Âmidî, bu toprakların bir övünç kaynağı olmaya devam edecektir.

Amidî'nin sahabe icthadı ile ilgili görüşlerinden hareketle şu sonuçlara ulaşmamız mümkündür: Ona göre sahabeye ittiba inanç, güzel ahlak ve dine yaptıkları hizmetler örnek alınarak yapılır. Furuatta ise onların her söz ve ameline uymak maksut değildir. Zaten bu mümkün de değildir. Çünkü aralarında bazı meselerdeki ihtilafları sebebiyle bir görüşe uyulduğu zaman diğer görüşün sahibine muhalefet edilmiş olacaktır. Sahabeye ittiba icthadi konularda da onların icthad anlayışını ve usullerini örnek almakla olur. Kitap ve sünnete bağlılık konusunda gösterdikleri hassasiyet, meseleleri çözümsüz bırakmama, içlerinden ehil olanların icthad etmesi, ehil olmayanların ise bilenlere sorması gibi esasları örnek alınmalıdır.

Âmidî'nin de dikkat çektiği gibi icthad müessesesi, tarih boyunca ve özellikle ilk asırlarda Müslümanların hüküm sürdüğü her yerde toplumun fıkıh alanındaki ihtiyaçlarına sürekli cevap vermiştir. İctihad prensibinin yerinde ve etkin bir şekilde işletilmesiyle İslam hukuku, farklı zaman ve mekânların ihtiyaçlarını karşılayabilecek, gelişmeye elverişli bir hukuk sistemi olma özelliğini sürdürecektir.

Sahabe bizlere fıkıh usulü ilmi açısından büyük bir serveti miras olarak bırakmışlardır. Bu miras fıkıhın oluşumuna ve gelişimine onlardan sonraki fukaha açısından kaynaklık teşkil etmiştir. Araştırma, çözüm ve kolaylık noktasında Müslümanlar için son derece önemli bir birikim olan sahabenin bu gayretleri içinde, insanlar için açtıkları icthad kapısı ve icthad ile neticelendirdikleri konularda ihtilafı gidermeleri çok önemlidir. Şayet onlar icthadlarında bu şekilde davranmasalardı sonraki müçtehitler daralabilirdi. Onların fûru' meselelerdeki icthadlarıyla ortaya çıkan hilaf, bu anlamda Müslümanlar için bir rahmet kaynağı olmuştur.

Pek çok meşhur şahsiyeti bağrından çıkaran Diyarbakır'ın bu tür ilmi toplantılar vesilesiyle çok yakın gelecekte yeniden Âmidî'ler yetiştirecek bir ilim ve kültür merkezi haline gelmesini Yüce Allah'tan diler, hâdirûnu hürmetle selamlarım.